

ΠΕΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

πολιτισμός

μετανάστευση

οργανισμοί

υγεία-πρόληψη

στενές διαπροσωπικές σχέσεις

Επιμέλεια:

Παναγιώτης Σ. Κορδούτης, Βασίλης Γ. Παυλοπούλος

Ατραπός

© 2006: Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ

Εξώφυλλο: Ιωάννα Δελφίνο
Διόρθωση: Τέτη Παλαιοθοδώρου

Κανένα τμήμα του βιβλίου αυτού δεν αναπαράγεται, δεν αποθηκεύεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοσυντιγραφικό και δεν μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανέναν τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις ΑΤΡΑΠΟΣ
Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
e-mail: info@atrapos-editions.gr
www.atrapos-editions.gr

Βιβλιοπωλεία

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2284119
- Γαλατσίου 109, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2913608
- Ιακωβίδου 7, 111 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 2116869
- Κασομούλη 52, 117 44 Αθήνα
Τηλ. - Fax: 210 9010244

Κεντρική διάθεση

- Νάξου 80, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292
- Κιθαιρώνος 54, 112 55 Αθήνα
Τηλ.: 210 2027585, Fax: 210 2113292

ISBN 960-6622-83-5

Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία: Η ζώσα κληρονομιά του Kurt Lewin

Παναγιώτης Κορδούτης, Βασίλης Παυλόπουλος

Ο όρος «πεδίο» υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμος για την Κοινωνική Ψυχολογία. Αν θέλει κανείς να ικνηλατήσει την ιστορία του, θα πρέπει να ανατρέξει στο έργο ενός από τους ιδρυτές της σύγχρονης Κοινωνικής Ψυχολογίας, ίσως τον ιδρυτή της (Taylor, 1998), Kurt Lewin. Ο Lewin άσκησε μεγάλη επιρροή στις πρώτες θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές της, κυρίως όμως στο γενικό προσανατολισμό της προς προβλήματα που παράγει το κοινωνικό γίγνεσθαι. Κατά πολλούς, ο προσανατολισμός αυτός, αν και προσαρμοσμένος στο πνεύμα των καιρών, παραμένει ως σήμερα (Farr, 1996. Sadava & McCreary, 1997). Το πνεύμα των καιρών θέλει τη σύγχρονή μας Κοινωνική Ψυχολογία να παρακολουθεί στενά την περιπέτεια της σχέσης του ατόμου με το κοινωνικό γίγνεσθαι (Jones, 1998. Papastamou, 2002). Για τον ίδιο τον Lewin, όμως, η Κοινωνιοψυχολογική επιστήμη όφειλε να πράττει κάτι περισσότερο: να μετέχει του κοινωνικού γίγνεσθαι, να παράγει γνώση αδιαχώριστη από την κοινωνική δράση και αλλαγή! Η θεωρία έπρεπε να οδηγεί σε κοινωνική δράση και η κοινωνική δράση, δημιουργώντας έστω και αδιόρατη κοινωνική αλλαγή, έπρεπε να παράγει ερευνητική γνώση, ανανεώνοντας τη θεωρία.

Η «έρευνα δράσης», όπως την αποκαλούσε ο Lewin, συνθέτει θεωρία, μέθοδο και κοινωνικές εφαρμογές σε ενιαίο μοντέλο (Aguinis, 1993). Είναι μία επίπονη κυκλική διαδικασία, θεωρίας - σχεδιασμού - δράσης - αξιολόγησης - κοινωνικών παρεμβάσεων, με συνεχή επανατροφοδότηση, μέχρις ότου οι κοινωνικά εμπλεκόμενοι αναγνωρίσουν στο αποτέλεσμα κάθε «κύκλου», το επιθυμητό. Οι ενέργειες που υπεισέρχονται στην κοινωνική δράση, τα αποτελέσματά τους και η έρευνα που τα αξιολογεί, ενημερώνουν και επικοδομούν θεωρία, ούτως ώστε η εμπειρία που αποκτάται να μπορεί να βρει εφαρμογή και σε άλλα κοι-

ωνικά προβλήματα, με κοινά χαρακτηριστικά ή ίσως και σε άλλα κοινωνικά πεδία. Υπό την έννοια αυτή, η κοινωνία και η ίδια η ζωή, αποτελούν ζώσα προέκταση του ερευνητικού και πειραματικού εργαστηρίου (Bargal, Gold & Lewin, 1992. Campbell, 1969. Sadava & McCreary, 1997).

Την πρότασή του για έρευνα δράσης ο Lewin στήριζε σε μία συγκροτημένη και συνεκτική θεωρία, υψηλής αφάιρεσης, τη «θεωρία του πεδίου», ένα οιοει μαθηματικό μοντέλο δυνάμεων πεδίου, σχεδιασμένο για να προβλέπει συμπεριφορά και συμπεριφορική αλλαγή, ως απόκριση στις αλλαγές φυσικών και κοινωνικών περιβαλλοντικών δυνάμεων. Οι περιβαλλοντικές δυνάμεις «αναγιγνώσκονται» από τα ευρισκόμενα εντός του πεδίου άτομα, τα οποία, με βάση την ανάγνωσή τους, επιλέγουν στόχους και κινούνται προς την εκπλήρωσή τους. Για τη θεωρία του πεδίου, στην παραγωγή συμπεριφοράς βαρύνει η ισχύς της κοινωνικής κατάστασης. Ταυτόχρονα όμως, στο άτομο δίνεται ρόλος ενεργού δράσης, παρά αντίδρασης. Το άτομο δεν αποτελεί άθυρμα των καταστασιακών δυνάμεων. Συμμετέχει ενεργά, επιζητώντας να επιτύχει στόχους μέσα στο φυσικό και κοινωνικό πλαίσιο, το οποίο άλλοτε ενθαρρύνει και άλλοτε κωλύει τη σκοποθετημένη του δράση (Taylor, 1998). Η δράση του ατόμου τροποποιεί το περιβάλλον και κάθε κίνησή του για να επιτύχει ένα στόχο, τροποποιεί την ισχύ των ασκούμενων πάνω του περιβαλλοντικών δυνάμεων. Η αντίληψη αυτή του ανθρώπου ως όντος, το οποίο συμπεριφέρεται μεν υπό την επίδραση ισχυρότατων περιβαλλοντικών δυνάμεων, αλλά με δράση σκοποθετημένη, ικανή να τροποποιεί την επίδραση των περιβαλλοντικών δυνάμεων, διατηρεί αμείωτη την ισχύ της στη σύγχρονη Κοινωνική Ψυχολογία (Fiske, 1992. Taylor, 1998).

Κατ' ουσίαν, η θεωρία του πεδίου καταργεί την έννοια της βασικής θεωρίας και απαλείφει τη διάκριση «θεωρητικής» και «εφαρμοσμένης» έρευνας, εισάγοντας την έννοια της «πρακτικής θεωρίας» (Lewin, 1944). Οι οιοεισδήποτε θεωρητικές αρχές που αφορούν τη συμπεριφορά του ανθρώπου είναι ευάλωτες στη δυναμική αλληλεπίδρασή του με το κοινωνικό του περιβάλλον. Το περιβάλλον, εξαιτίας του υποκειμενικού τρόπου με τον οποίο το άτομο το αντιλαμβάνεται, αλλά και των ενεργειών που απορρέουν από την υποκειμενική του αυτή αντίληψη, υφίσταται συνεχή αλλαγή, η οποία με τη σειρά της επιδρά στο άτομο αλλάζοντάς το... και η αλληλεπίδραση συνεχίζεται αενάως. Η «θεωρία», υπό τόσο ευμετάβολες συνθήκες, δεν μπορεί παρά να είναι στιγμιαία απεικόνιση της θέσης του ατόμου στο κοινωνικό πεδίο και του πεδίου εν σχέσει προς το άτομο. Η αξία της είναι μόνο πρακτική, διότι μας χρησιμεύει για να κατανοήσουμε πώς, προς ποια κατεύθυνση πρόκειται να διαφοροποιηθεί η σχέση ατόμου-περιβάλλοντος και ίσως πώς δύναται γενικά να διαφοροποιηθεί προς άλλες κατευθύνσεις. Η

θεωρία επομένως του πεδίου προτρέπει τον κοινωνικό επιστήμονα να πράξει, με συστηματικό τρόπο, ό,τι πράττει ο απλός άνθρωπος, να εργαστεί για να αλλάξει το κοινωνικό του περιβάλλον με βάση τους στόχους του, αφού πρώτα κατανοήσει, με τα μέσα που εκείνος διαθέτει, τι σχέση έχει με το περιβάλλον. Στο σημείο αυτό ανακύπτει το ζήτημα της σχέσης μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας (Papastamou, 2002), εφόσον οι στόχοι αυτοί δεν μπορεί παρά να είναι «εξω-επιστημονικοί», δηλαδή ιδεολογικές επιλογές του επιστήμονα σε ερωτήματα όπως, «τι πρέπει να αλλάξει;», «πώς;», «προς ποια κατεύθυνση;», «γιατί;».

Λόγω της εύλογης εμπλοκής της έρευνας δράσης με ζητήματα ιδεολογικά και δεοντολογικά, ο Lewin έθετε ορισμένους περιορισμούς ή προϋποθέσεις για την άσκησή της: (α) οι εμπλεκόμενοι πρέπει οι ίδιοι να αντιλαμβάνονται ως πρόβλημα το υπό μελέτη κοινωνικό ζήτημα, να βιώνουν τις επιπτώσεις του και να έχουν κίνητρο επίλυσής του, έκδηλο σε ελεύθερες προηγούμενες ατομικές ή συλλογικές ενέργειές τους, (β) οι εμπλεκόμενοι πρέπει να συμμετέχουν εκούσια στην έρευνα δράσης και να έχουν επίγνωση των μεθόδων παρέμβασης και (γ) οι χρησιμοποιούμενες ερευνητικές και αξιολογικές μέθοδοι θα πρέπει να είναι διυποκειμενικά κατανοητές, αναπαράξιμες από τρίτους και δημόσια επικυρώσιμες. Επί του τελευταίου, ο Lewin δεν είχε καμία αμφιβολία ότι ο ερευνητής, όντας υπόλογος έναντι του κοινωνικού συνόλου, όφειλε να υιοθετήσει τη μόνη προσέγγιση που κατά την άποψή του είχε «δημοκρατική διαύγεια» και πληρούσε τα χαρακτηριστικά, τα οποία περιγράφει το (γ): τη θετικιστική εμπειρική προσέγγιση και μάλιστα το πείραμα.

Οι δεοντολογικοί περιορισμοί της έρευνας δράσης, η πολιτική της υφή και οι μεγάλες θεωρητικές-μεθοδολογικές, κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις της αποθάρρυναν τους περισσότερους κοινωνικούς ψυχολόγους να την ακολουθήσουν ή, έστω, να ασχοληθούν με την ανάπτυξη της λογικής της, μετά τον πρόωρο θάνατο του Lewin το 1947 (Kidd & Saks, 1980). Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι, περί τη δεκαετία του '60, δημιούργησαν μία εκδοχή της Λεβινιανής παράδοσης, που συνήθως περιγράφεται ως «Ψυχοτεχνολογία» (Miller, 1969). Επ' αυτής της παράδοσης οικοδομήθηκε το μεγαλύτερο μέρος της λεγόμενης «Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Ψυχολογίας» που γνωρίζουμε σήμερα (Oskamp, 1986). Η Εφαρμοσμένη Κοινωνική Ψυχολογία ορίζεται ως «οι εφαρμογές των κοινωνιοψυχολογικών μεθόδων, θεωριών, αρχών και ευρημάτων στην κατανόηση και επίλυση κοινωνικών προβλημάτων» (Oskamp, 1984, σ. 12). Από την Κοινωνική Ψυχολογία απαιτείται να παράσχει επαρκή μέσα για να κατανοηθούν τα κοινωνικά προβλήματα τόσο μόνο, όσο χρειάζεται για να επινοηθούν τεχνικές επίλυσής τους. Τα προβλήματα νοούνται υπό την ευρύτερη έννοια, π.χ. περιορισμός κατανάλω-

σης ενέργειας, βελτίωση της δικαστικής διαδικασίας και των καταθέσεων των μαρτύρων, αλλαγή της στάσης-συμπεριφοράς των νέων έναντι του καπνίσματος, προαγωγή των πωλήσεων ενός προϊόντος, αλλαγή συνηθειών διατροφής, βελτίωση της επίδοσης των μαθητών κ.λπ. Την Εφαρμοσμένη Κοινωνική Ψυχολογία δεν απασχολούν, τουλάχιστον εξ ορισμού, οι προϋποθέσεις που έθετε ο Lewin για την άσκηση παρεμβάσεων, επί παραδείγματι, εάν όλοι οι εμπλεκόμενοι αντιλαμβάνονται «το κοινωνικό τους πρόβλημα». Κατά κανόνα, δεν την απασχολούν ούτε οι μακροκοινωνικές συνέπειες της εφαρμογής των τεχνικών της αλλά ούτε η συμβολή τους στην ανάπτυξη της θεωρίας για την κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης. Η χρήση δεδομένης κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας, για να κατανοηθεί το υπό μελέτη πεδίο, είναι συχνά αποσπασματική και υπερβολικά «στενή», η δε ανατροφοδότηση της θεωρίας από την εφαρμογή των τεχνικών, ίσως για το λόγο αυτό, ισχνή ή ανύπαρκτη. Σε αντίθεση προς την αρχική σύλληψη του Lewin, πολλές προσεγγίσεις της Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Ψυχολογίας στο πεδίο τείνουν να είναι θεωρητικά πρακτικές (ενίοτε δε τόσο πρακτικές που είναι α-θεωρητικές) αντί να είναι πρακτικές θεωρίες.

Τη μετά Lewin περίοδο, πάντως, οι περισσότεροι ερευνητές στράφηκαν σε λιγότερο φιλόδοξα ερευνητικά προγράμματα μικρής κλίμακας ή σε «βασική έρευνα», κρατώντας από τα διδάγματα του Lewin μόνο την αυστηρή μεθοδολογική πειραματική προσέγγιση και επιχειρώντας να διερευνήσουν θεμελιώδεις, όπως πίστευαν, κοινωνικές διεργασίες, προσομοιώνοντας κοινωνικές καταστάσεις στο εργαστήριο. Η Κοινωνική Ψυχολογία «αποσύρθηκε» από τα κοινωνικά προβλήματα και αφοσιώθηκε σε εργαστηριακές μελέτες, παραδείγματος χάριν για την κοινωνική αντίληψη, τη συμμόρφωση και υπακοή, τη γνωστική ασυμφωνία, την απόδοση αιτίου, τη συνεργατικότητα, την επιθετικότητα, τον αλτρουισμό και τη διαπροσωπική έλξη. Η δραστηριότητα αυτή παρήγαγε αξιόλογο σώμα βασικής θεωρίας για την ανθρώπινη συμπεριφορά, το οποίο, παρότι αμφισβητήθηκε σφοδρά, αποτελεί πάντα σταθερό σημείο αναφοράς και εκκίνησης. Η κύρια αμφισβήτηση των εργασιών αυτών, περί το τέλος της δεκαετίας του '60, αρχές '70 (Elms, 1975. Gergen, 1973. Ring, 1967) οφειλόταν, κατά μέγα μέρος, ακριβώς στον εργαστηριακό ερμητισμό και την αποξένωση από το πεδίο, στην αδιαφορία ή αδυναμία των κοινωνικών ψυχολόγων να δείξουν ότι οι αρχές που εντόπιζαν στο εργαστήριο λειτουργούσαν στο πραγματικό κοινωνικό περιβάλλον όπως στο εργαστήριο (ότι είχαν «οικολογική εγκυρότητα»). Τη μετάβαση στον τρόπο προσέγγισης των «πεδίων έρευνας» του παρόντος χρόνου ίσως την οφείλουμε σε ορισμένους κοινωνικούς ψυχολόγους που αποκρίθηκαν στην κριτική με τα λεγόμενα «πειράματα πεδίου». Οι έρευνες αυτές επιχειρούν να κατα-

νοήσουν και να προβλέψουν κοινωνιοψυχολογικά φαινόμενα στο περιβάλλον που προκύπτουν. Χαρακτηριστικό τους είναι η επινόηση νέων ερευνητικών στρατηγικών, οι οποίες, ενώ έχουν οικολογική εγκυρότητα, διαθέτουν θετικιστική επαγωγική λογική και εξασφαλίζουν γενικευσιμότητα των ευρημάτων, πέρα από τα υπό μελέτη δείγματα συμμετεχόντων (Cook & Campbell, 1979).

Σήμερα, η κριτική στάση απέναντι στην εργαστηριακή έρευνα έχει αφομοιωθεί από το κυρίως ρεύμα της Κοινωνικής Ψυχολογίας, χωρίς την ελάχιστη υποχώρηση από τις βασικές επιστημολογικές αρχές του θετικισμού (Augoustinos & Walker, 2001). Η Λεβινιανή κληρονομιά έχει επανα-επικεντρώσει την Κοινωνική Ψυχολογία στο πεδίο, επαναφέροντας μεγάλο μέρος της προβληματικής του Lewin για τη σχέση επιστήμης-κοινωνίας (Edwards, 1990). Δύσκολα θα μπορούσε να πει κανείς πως υπάρχει μία περιοχή της Κοινωνικής Ψυχολογίας της οποίας η θεωρία και η έρευνα να είναι αδιάφορη για το κοινωνικό πεδίο και να μην επηρεάζεται από τρέχοντα σχετικά κοινωνικά προβλήματα. Τουναντίον, το πεδίο εμπνέει και ανατροφοδοτεί τη θεωρία, ενώ, κατά γενική διαπίστωση, είναι πλέον δυσδιάκριτο και αδικαιολόγητο το όριο μεταξύ βασικής Κοινωνικής Ψυχολογίας και Εφαρμοσμένης (Jones, 1998). Ακόμη και οι ερευνητές της Κοινωνικής Νόησης, της πλέον ερμητικής πειραματικής εργαστηριακής προσέγγισης, διεξάγουν τις έρευνές τους υπό την οπτική (ή με την προοπτική) εφαρμογών, στη δικαιοσύνη, την υγεία, το περιβάλλον, τα ΜΜΕ, τις επιχειρήσεις, τη γεροντολογία και άλλα πεδία, προσβλέποντας, δι' αυτού του τρόπου, και στον εμπλουτισμό των θεωριών τους (Sadava & McCreary, 1997). Γενικότερα, οι περισσότερες έρευνες που επικεντρώνονται σε κάποιο συγκεκριμένο κοινωνικό πεδίο έχουν στόχο τόσο να κατανοήσουν τις κοινωνιοψυχολογικές διεργασίες και τα φαινόμενα που υπεισέρχονται στο πεδίο, όσο και να εμπλουτίσουν, όπως συνιστούσε ο Lewin, τη θεωρία τους. Ο εμπλουτισμός της θεωρίας από τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά κάθε πεδίου τη μετατρέπει σε ισχυρό ερμηνευτικό, προβλεπτικό και ενίοτε ελεγκτικό εργαλείο, για ολοένα περισσότερα φαινόμενα που εμπíπτουν στο ίδιο ή συγγενές πεδίο. Ο θεωρητικός εμπλουτισμός προτρέπει στην επινόηση αποτελεσματικών εφαρμογών.

Η κλασικότερη των κοινωνιοψυχολογικών θεωριών, η Θεωρία της Γνωστικής Ασυμφωνίας, του μαθητή του Lewin, Festinger, προσφέρεται ως παράδειγμα θεωρίας που εμπλουτίστηκε από την εφαρμογή της στο πεδίο. Κατά την αρχική της σύλληψη βασίστηκε σε μελέτη πεδίου (Festinger, Reicken & Schachter, 1956) ενός ανησυχητικού για την κοινωνική συνοχή κοινωνικού προβλήματος, αυτού των «καταστροφικών λατρειών». Οι ερευνητές για να το μελετήσουν έγιναν οι ίδιοι μέλη μιας εσατολογικής ομάδας, η οποία προσδο-

κούσε την εκπλήρωση προφητείας περί συντέλειας του κόσμου, σε ορισμένη ημερομηνία. Έκπληκτοι, κατέγραψαν την εντυπωσιακή αντίδραση των ομάδων της ομάδας, όταν η αναμενόμενη ημέρα ήλθε χωρίς να συμβεί η συντέλεια του κόσμου: τα μέλη της ομάδας άρχισαν εντατικά να προσηλυτίζουν άλλους. Επρόκειτο για αντίδραση οφειλόμενη στη μείωση της γνωστικής ασυμφωνίας, στην προσπάθεια των ανθρώπων αυτών να μειώσουν την εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στην προσδοκία τους, στην οποία είχαν υπερβολικά επενδύσει, και στη ματαίωσή της. Η πρακτική αυτή θεωρία έχει έκτοτε συμβάλει στο να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά της αυτοθυσίας του τρομοκράτη, την εκπαίδευση («αυστηρή μύηση») που μετατρέπει έναν απλό νέο σε βασανιστή των συνανθρώπων του κ.ά. (Huggins, Haritos-Fatouros & Zimbardo, 2002). Η πρακτικότητα του εμπλουτισμού της εν λόγω θεωρίας έχει περαιτέρω καταδειχθεί και στην αντιμετώπιση οργανωσιακών προβλημάτων, όπως οι μισθολογικές ανισότητες, οι συγκρούσεις και η έλλειψη συνεργασίας (Sadava & McCreary, 1997). Ανάλογη είναι και η διαδρομή της άλλης κλασικής κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας, της απόδοσης αιτίου, την ολοένα αυξανόμενη πρακτικότητα της οποίας γνωρίζουμε από μεγάλο εύρος εφαρμογών, σε προβλήματα διομαδικών σχέσεων, στενών διαπροσωπικών σχέσεων όπως η σχέση των συζύγων (διαζύγιο, κακοποίηση κ.λπ.), σε ζητήματα ψυχικής και φυσικής υγείας, σχολικής επίδοσης κ.ά. (Augoustinou & Walker, 2001).

Τα κεφάλαια του παρόντος τόμου αποτελούν μικρή αλλά ενδεικτική αντανάκλαση του μεγάλου πλούτου που παράγει η επαναεπικέντρωση της Κοινωνικής Ψυχολογίας σε ποικίλα πεδία έρευνας. Επιλέξαμε τα πεδία του πολιτισμού, της μετανάστευσης, των οργανισμών, της υγείας-πρόληψης και των στενών διαπροσωπικών σχέσεων, με βάση κυρίως τα προσωπικά μας ενδιαφέροντα και οργανώσαμε την παρουσίασή τους εκκινώντας από το μακρο-κοινωνικότερο πολιτισμικό πεδίο για να καταλήξουμε στο μικρο-κοινωνικότερο, των στενών διαπροσωπικών σχέσεων. Τα συγκεκριμένα πάντως πεδία έχουν προσελκύσει αρκετό ενδιαφέρον, ώστε να αποτελούν διακριτές πλέον επιστημονικές περιοχές, διαθέτουσες σύνθετες, υβριδικές και ειδικές γι' αυτά κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες. Ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι, σε κάθε περίπτωση, οι θεωρίες έχουν γίνει πιο πρακτικές, εφόσον χάρη στην πολυμήχανη εμπειρική και πειραματική έρευνα δεν περιγράφουν απλώς τα φαινόμενα κάθε πεδίου, «ποια είναι, τι είναι και από τι απαρτίζονται», αλλά ενίοτε μας δείχνουν τις γνωστικοθυμικές διεργασίες ή τις κοινωνικές διαδικασίες που τα παράγουν, «γιατί και πώς συμβαίνουν», και υπό ποιες κοινωνικές συνθήκες προκύπτουν, «πότε συμβαίνουν» (Fiske & Taylor, 1984).

Δεν είναι φυσικά βέβαιο ότι οι πρακτικές μας θεωρίες αλλάζουν τον κόσμο, όπως οραματιζόταν ο Lewin. Ίσως όμως να συνδράμουν στην ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου και στην καλύτερη προσαρμογή σε έναν κόσμο που, ούτως ή άλλως, δύσκολα αλλάζει. Σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως δείχνουν τρόπους και μέσα που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην αλλαγή σε ορισμένα κοινωνικά πεδία, αρκεί να υπήρχε η βούληση, τα κίνητρα, η συναίνεση των εμπλεκόμενων και οι πόροι.

Ο αναγνώστης θα κρίνει κατά πόσον οι «πρακτικές θεωρίες» κάθε συγγραφέα του παρόντος τόμου τού προσφέρει ερεθίσματα για να κατανοήσει συστηματικότερα και να προβληματιστεί γύρω από ζητήματα που όλους μάς απασχολούν, έμμεσα ή άμεσα. Ο φοιτητής ελπίζουμε περαιτέρω να κατανοήσει πώς συγκροτείται και διατυπώνεται μία θεωρία ή ένα θεωρητικό πλαίσιο, ώστε να μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά. Ο διυποκειμενικός εμπειρικός έλεγχος, ο δυνάμενος να αναπαραχθεί αντικειμενικά από κάποιον τρίτο, είναι εκείνος που καθιστά μία θεωρία συναινετικά σεβαστή, εφαρμόσιμη, συστηματικά αμφισβητήσιμη και ανατρέψιμη. Είναι οι εν λόγω ιδιότητες εκείνες που κάνουν τις θεωρίες πρακτικές, εργαλεία δηλαδή που εφόσον τα δοκιμάσουμε στο πεδίο που μας ενδιαφέρει, διαπιστώνουμε πως κάτι χρήσιμο μας λένε γι' αυτό. Υπό την προϋπόθεση αυτή, συνεχίζουμε να τα χρησιμοποιούμε και τα αντικαθιστούμε όταν επινοούμε άλλα, κάρη στα οποία καταλαβαίνουμε πολύ περισσότερα πράγματα ή απλώς πολύ περισσότερα πράγματα για ό,τι ήδη γνωρίζουμε για το πεδίο.

Βιβλιογραφία

- Aguinis, H. (1993). Action research and scientific research. *Journal of Applied Behavioral Science, 29*, 416-431.
- Augoustinos, M., & Walker, I. (2001). *Social cognition. An integrated approach*. London: Sage.
- Bargal, D., Gold, M., & Lewin, M. (1992). Introduction: The heritage of Kurt Lewin. *Journal of Social Issues, 48*(2), 3-14.
- Campbell, D. T. (1969). Reforms as experiments. *American Psychologist, 24*, 409-429.
- Cook, T. D., & Campbell, D. T. (1979). *Quasi-experimentation: Design and analysis issues for field settings*. Boston: Houghton Mifflin.
- Edwards, J., Tindale, R. S., Heath, L., & Posavac, E. J. (Eds.). (1990). *Social influence processes and prevention: Social psychological applications to social issues*. New York: Plenum.

- Elms, A. (1975). The crisis of confidence in social psychology. *American Psychologist*, 30, 967-976.
- Farr, R. M. (1996). *The roots of modern social psychology*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Festinger, L., Reicken, H., & Schachter, S. (1956). *When prophecy fails*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fiske, S. T. (1992). Thinking is for doing: Portraits of social cognition from daguerre-type to laser photo. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 877-889.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1984). *Social cognition*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Gergen, K. J. (1973). Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 373-383.
- Huggins, M., Haritos-Fatouros, M., & Zimbardo, P. (2002). *Violence workers: police torturers and murderers reconstruct Brazilian atrocities*. Stanford, CA: University of California Press.
- Jones, E. (1998). Major developments in five decades of social psychology. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp. 1-57). Boston: McGraw-Hill.
- Kidd, R. F., & Saks, M. J. (1980). What is applied social psychology? An introduction. In R. F. Kidd & M. J. Saks (Eds.), *Advances in applied social psychology* (Vol. 1, pp. 1-24). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lewin, K. (1944). *Field theory in social sciences*. New York: Harper.
- Miller, G. A. (1969). Psychology as a means of promoting human welfare. *American Psychologist*, 24, 1063-1075.
- Oskamp, S. (1984). *Applied social psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Oskamp, S. (1986). Applied social psychology to the year 2000 and beyond. *Contemporary Social Psychology*, 12(1), 14-20.
- Oskamp, S. (1997). Applied social psychology today and tomorrow. In S. W. Sadava & D. R. McCreary (Eds.), *Applied social psychology* (pp. 310-329). Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Papastamou, St. (2002). Why the New Review of Social Psychology? *New Review of Social Psychology*, 1, 5-38.
- Ring, K. (1967). Experimental social psychology: Some sober questions about frivolous values. *Journal of Experimental Social Psychology*, 3, 113-123.
- Sadava, S. W., & McCreary, D. R. (1997). *Applied social psychology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Taylor, S. (1998). The social being in social psychology. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (pp. 58-98). Boston: McGraw Hill.

Το Πολιτισμικό Πεδίο

Εισαγωγή

Βασίλης Παυλόπουλος

Η πολιτισμική¹ διάσταση στην Κοινωνική Ψυχολογία έχει ένα παρελθόν πολύ μικρότερο από την, έτσι κι αλλιώς, σύντομη ιστορία της επιστήμης της Ψυχολογίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις στην τέταρτη, πιο πρόσφατη μέχρι σήμερα, έκδοση του *Handbook of Social Psychology*, περιλαμβάνεται αυτόνομο κεφάλαιο για το πολιτισμικό πεδίο, και μάλιστα ως «αναδυόμενη προοπτική» (Fiske, Kitayama, Markus & Nisbertt, 1998). Ένας βασικός λόγος για την καθυστερημένη συστηματική ενασχόληση της Κοινωνικής Ψυχολογίας με τα πολιτισμικά φαινόμενα είναι η ίδια η διαβρωτική ιδιότητα του πολιτισμού, με όποιον τρόπο κι αν τον ορίσει κανείς, να ενσωματώνεται και να εσωτερικεύεται από τα επιπολιτιζόμενα άτομα, έτσι ώστε να θεωρείται κάτι τόσο αυτονόητο όσο περίπου ο αέρας που αναπνέει κανείς. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι η διαδικασία αυτή γίνεται τόσο νωρίς όσο και η ίδια η έναρξη της ζωής του ανθρώπου, μέσω των μηχανισμών της σκόπιμης κοινωνικοποίησης και του τυχαίου επιπολιτισμού (Segall, Dasen, Berry & Poortinga, 1996), τότε είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε την ιδιότητα του πολιτισμού να είναι άορατος επειδή, απλώς, βρίσκεται παντού.

Παρόλο που θα περίμενε κανείς ότι η Κοινωνική Ψυχολογία, λόγω του αντικείμενου της, θα ανέπτυξε την πολιτισμική εγρήγορση σε μεγαλύτερο βαθμό

-
1. Ο όρος «πολιτισμός» χρησιμοποιείται εδώ με ευρεία έννοια, η οποία περιλαμβάνει όλες τις εκφάνσεις του, από τη διαπολιτισμική έως την ενδοπολιτισμική προσέγγιση. Η αγγλική γλώσσα επιτρέπει ακόμα πιο λεπτές διαφοροποιήσεις, οι οποίες είναι δύσκολο να μεταφραστούν ευθέως στα ελληνικά: *cross-cultural*, *inter-cultural*, *intra-cultural*, *cultural* (Price-Williams, 2002). Στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία επιχειρείται, επίσης, η διάκριση ανάμεσα σε «κουλτούρα» και «πολιτισμό», αποδίδοντας έτσι τα αγγλοσαξονικά «*culture*» και «*civilization*» αντίστοιχα (π.χ. Χρυσοχόου, 2005). Θα παρατηρήσουμε, πάντως, ότι η κατάχρηση των σχετικών με τον πολιτισμό εννοιών οδηγεί όχι σπάνια σε αναγόρευση ερευνών ως «διαπολιτισμικών» ή «διαπολιτιστικών», εκεί που ο όρος «διεθνικές» θα ήταν πιο μετριοπαθής και, κυρίως, πιο εύστοχος...

απ' ό,τι άλλοι κλάδοι της παραδοσιακής Ψυχολογίας, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συνέβη στον αναμενόμενο βαθμό. Αντιθέτως, εξελίξεις όπως η αύξηση των διαπολιτισμικών ερευνών αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό από ορισμένους κοινωνικούς ψυχολόγους, οι οποίοι θεωρούν τη χρήση νεολογισμών όπως «Διαπολιτισμική Ψυχολογία» ως ιμπεριαλιστικές τάσεις (Αντωνίου, 2001). Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Παπαστάμου (1989α), η εκ των υστέρων προσθήκη «κοινωνικών» μεταβλητών σε ένα ερευνητικό σχέδιο δεν καθιστά μια έρευνα κοινωνιοψυχολογική. Και είναι αλήθεια ότι η Κοινωνική Ψυχολογία οφείλει να αναδεικνύει την ιδιαιτερότητά της, που είναι η τομή ανάμεσα στην κοινωνιολογική και την ψυχολογική προσέγγιση, σε αντιδιαστολή με τον απλοϊκό χειρισμό των κοινωνικής φύσης μεταβλητών από ερευνητές που δεν διαθέτουν επαρκή ενσυναίσθηση των κοινωνικών φαινομένων.

Από το άλλο μέρος, δεν είναι άστοχο να ισχυριστούμε ότι και η ίδια η Κοινωνική Ψυχολογία αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με το πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο ζουν και εργάζονται οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί της. Έτσι, π.χ., θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε τους διαφορετικούς δρόμους που ακολούθησε η κοινωνιοψυχολογική έρευνα στις ΗΠΑ και την Ευρώπη μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο². Επιπλέον, οι απόπειρες επανάληψης των κλασικών κοινωνιοψυχολογικών μελετών σε διαφορετικές χώρες οδήγησαν σε τόσο διαφορετικά αποτελέσματα, τα οποία κυμαίνονται από την επιβεβαίωση μέχρι την αντιστροφή της κατεύθυνσης των ευρημάτων. Η διαφοροποίηση αυτή είναι τέτοια, ώστε να μην ερμηνεύεται επαρκώς μόνο από τις παραλλαγές στην εφαρμογή του αρχικού πειραματικού σχεδίου (βλ. Smith & Bond, 2005, για μια κριτική ανασκόπηση πάνω στο θέμα αυτό). Καθίσταται, επομένως, αναγκαία η μελέτη των πολιτισμικών προϋποθέσεων που ρυθμίζουν, ενισχύουν ή αποτρέπουν την εμφάνιση βασικών κοινωνιοψυχολογικών φαινομένων, όπως το θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης, η γνωστική ασυμφωνία, η ενδο-ομαδική εύνοια, η συμμόρφωση, η μειονοτική επιρροή κ.ά.

Η προσθήκη της παραμέτρου του πολιτισμού μπορεί να είναι πολλαπλώς χρήσιμη στην κοινωνιοψυχολογική έρευνα και πρακτική. Η διαπολιτισμική προσέγγιση προσφέρει τα μεθοδολογικά εργαλεία για να αποφύγουν οι ερευνητές την

2. Πόσο ανεξόρτητο του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι το «λειτουργικό» μοντέλο (το οποίο δίνει έμφαση στις ενδοατομικές διεργασίες και τη συμμόρφωση) διαμορφώθηκε στην Αμερική, ενώ το «γενετικό» μοντέλο (το οποίο προκρίνει τη μελέτη των διομαδικών σχέσεων και αναδεικνύει τη μειονοτική επιρροή και την καινοτομία) γεννήθηκε στην Ευρώπη;

πολιτισμική μεροληψία. Επιπλέον, η μελέτη του πολιτισμού εντάσσεται στα «υψηλότερα» επίπεδα ανάλυσης της Κοινωνικής Ψυχολογίας, το διομαδικό και το ιδεολογικό ή αναπαραστασιακό (Παπαστάμου, 2001), εμπλουτίζοντας τις εναλλακτικές ερμηνείες για τις ενδοατομικές και διατομικές διεργασίες. Αλλά και σε εφαρμοσμένους τομείς, όπως η οργανωσιακή συμπεριφορά, η επαγγελματική ικανοποίηση, ο οικογενειακός προγραμματισμός, η πρόληψη υγείας, η διαχείριση συγκρούσεων κ.ά., η πολιτισμική ενσυναίσθηση μεγιστοποιεί τα οφέλη από τη γόνιμη μεταφορά της κοινωνιοψυχολογικής γνώσης στην καθημερινή ζωή (π.χ. Adamopoulos & Kashima, 1999).

Επισημαίνεται πάντως ότι, όπως συμβαίνει με το χειρισμό των κοινωνικών μεταβλητών, έτσι και η προσθήκη του πολιτισμού ως ανεξάρτητης εξηγητικής μεταβλητής στα ψυχολογικά φαινόμενα όχι μόνο δεν δικαιολογεί το χαρακτηρισμό μιας έρευνας ως διαπολιτισμικής, αλλά συχνά καταλήγει σε κυκλικές ερμηνείες που δεν απέχουν πολύ στη λογική τους από τις θεωρίες των ενστίκτων: ονομάζουμε έναν πολιτισμό, εντοπίζουμε ένα φαινόμενο και στη συνέχεια αποδίδουμε το φαινόμενο στον πολιτισμό, με τον ίδιο τρόπο που εξηγούμε τη μητρική φροντίδα με βάση το μητρικό ένστικτο. Με άλλα λόγια, εδώ έχουμε να κάνουμε με την ψυχολογιοποίηση (Παπαστάμου, 1989β) του πολιτισμού! Ο πολιτισμός δεν συνιστά φυσική κατηγορία στην οποία εντάσσονται ή όχι τα άτομα. Μια τέτοια θεώρηση είναι αφελής όσο και επικίνδυνη, γιατί καταλήγει να ενισχύει τις στερεοτυπικές αντιλήψεις και τις ιδεολογικές προκαταλήψεις εφόσον μεγιστοποιεί τεχνητά τη διασπορά *μεταξύ* των ομάδων και εκμηδενίζει αυθαίρετα τη διασπορά *εντός* των ομάδων, δηλαδή υπονοεί λανθασμένα ότι τα ψυχολογικά φαινόμενα διαφέρουν μόνο μεταξύ των πολιτισμών, καθένας από τους οποίους αποτελεί ομοιογενή κατηγορία. Μια συμβολή της Κοινωνικής Ψυχολογίας στη μελέτη του πολιτισμού είναι ακριβώς αυτή: μέσα από τη μελέτη της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και των διομαδικών σχέσεων μπορεί να φωτίσει τις αρνητικές επιπτώσεις του επιπολιτισμού και να δώσει απαντήσεις σε φαινομενικά απλοϊκά ερωτήματα, του τύπου «γιατί υπάρχει φυλετικός ρατσισμός αφού δεν υπάρχει φυλετική καθαρότητα;» (Segall, 2002).

Αποφεύγοντας την ατέρμονη και, τελικά, στείρα ακαδημαϊκή καταγραφή των δεκάδων ορισμών που έχουν δοθεί για τον πολιτισμό, η σύγχρονη διαπολιτισμική έρευνα επιχειρεί να προσδιορίσει την έννοια του πολιτισμού με λειτουργικά κριτήρια. Μια σειρά από οικολογικές (π.χ. θερμοκρασία, μέση ετήσια βροχόπτωση), οικονομικές (π.χ. ακαθάριστο κατά κεφαλήν εισόδημα, μέση ετήσια κατανάλωση ενέργειας), κοινωνικές (π.χ. θρησκεία, αξίες) και δημογραφικές (π.χ. επίπεδο εκπαίδευσης, συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία) με-

ταβλητές χρησιμοποιούνται ως δείκτες για την ταξινόμηση των χωρών με βάση το βαθμό της μεταξύ τους ομοιότητας στα παραπάνω χαρακτηριστικά (Georgas & Berry, 1995. Georgas, van de Vijver & Berry, 2004). Με αυτό τον τρόπο παρέχεται ένα πλαίσιο για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των διαπολιτιστικών διαφορών, ώστε να είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε ποια είναι τα συγκεκριμένα στοιχεία που τελικά κάνουν τους πολιτισμούς να διαφέρουν μεταξύ τους. Επιπλέον, η ταξινόμηση των πολιτισμών είναι ιδιαίτερα χρήσιμη κατά τη φάση της δειγματοληψίας, έτσι ώστε να αποφεύγονται τα δείγματα «ευκολίας». Το ζήτημα της δειγματοληψίας μεταξύ των χωρών αποτελεί προέκταση του ζητήματος της δειγματοληψίας εντός κάθε χώρας και συνδέεται με την εξωτερική εγκυρότητα της έρευνας, δηλαδή τη δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων.

Οι δύο πρώτες έρευνες της παρούσας θεματικής ενότητας επωφελούνται, πράγματι, από τα μεθοδολογικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η διαπολιτισμική προσέγγιση. Στο πρώτο άρθρο, οι **Πέννυ Παναγιωτοπούλου, Αικατερίνη Γκαρή** και **Βασίλης Παυλόπουλος** μελέτησαν τα κοινωνικά αξιώματα, δηλαδή γενικευμένες απόψεις που αναφέρονται σε κάποιο άτομο, στο κοινωνικό περιβάλλον, στο φυσικό περιβάλλον ή στον πνευματικό κόσμο και διατυπώνονται κατά τρόπο ώστε να απηχούν κάποιο βαθμό αξίωσης και εμπιστοσύνης από την πλευρά του ατόμου που τα εκφράζει, ότι δηλαδή η διατυπωθείσα σχέση μεταξύ δύο οντοτήτων ή εννοιών ισχύει και είναι έγκυρη. Η έρευνά τους διεξήχθη σε έξι χώρες: ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία, Ισπανία, Ελλάδα, Ινδία και Χονγκ Κονγκ. Στο δεύτερο άρθρο, η **Άρτεμις Γιώτσα** διερεύνησε τα οικουμενικά (ηθικά) και τα πολιτισμικά μοναδικά (ημικά) στοιχεία στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας στην Ελλάδα, την Ολλανδία, τη Χιλή και το Πακιστάν. Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις το δείγμα αποτελείται από περισσότερες από δύο χώρες, η επιλογή των οποίων έχει γίνει με κριτήρια τις γεωγραφικές ζώνες και την πολιτισμική απόσταση, όπως αυτή προκύπτει από τη μελέτη σύνθετων οικολογικών-πολιτισμικών δεικτών. Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις είναι φανερό το μέλημα των συγγραφέων να εξασφαλίσουν εννοιολογικά και μετρικά ισότιμες μεταβλητές πριν προχωρήσουν σε απευθείας στατιστική σύγκριση μεταξύ των χωρών.

Η τρίτη εργασία που φιλοξενείται εδώ, των **Γεράσιμου Προδρομίτη** και **Στάμου Παπαστάμου**, θέτει ως στόχο τη μελέτη της κοινωνιογνωστικής επεξεργασίας γύρω από το ρόλο της θρησκείας στην κοινωνική ζωή. Η θρησκεία αποτελεί τόσο κεντρικό συστατικό εννοιών όπως ο πολιτισμός και η εθνική ταυτότητα, ώστε συχνά καταλήγει –λανθασμένα!– να ταυτίζεται μαζί τους. Επιπλέον, η μελέτη των ποικίλων εκφάνσεων και επιπτώσεων της θρησκευτικής πίστης υπολείπεται σαφώς άλλων μεταβλητών, ίσως λόγω της έντονης ιδεολογικής και

συναισθηματικής φόρτισης που πυροδοτεί – αρκεί κανείς να θυμηθεί τη θυελλώδη διαμάχη γύρω από τα «σκίτσα» του Μωάμεθ... Η συγκεκριμένη έρευνα, πέραν της μεθοδολογικής της αρτιότητας, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον και λόγω του χρόνου διεξαγωγής της (κατά την περίοδο της δημόσιας αντιπαράθεσης για την αναγραφή του θρησκευάτος στις ταυτότητες), ενώ αναδεικνύει τη συμβολή του κοινωνιοψυχολογικού βλέμματος στη μελέτη θεμελιωδών πολιτισμικών φαινομένων, όπως οι θρησκευτικές δοξασίες και πρακτικές.

Η πολιτισμική προσέγγιση υπενθυμίζει ότι η ερμηνεία των ευρημάτων δεν είναι επαρκής όταν περιορίζεται σε ενδοατομικό ή διατομικό επίπεδο, αλλά απαιτείται η επεξεργασία θεωρητικών μοντέλων που να επιτρέπουν πιο σύνθετες αναλύσεις. Από το άλλο μέρος, η απλοϊκή απόπειρα υιοθέτησης ερμηνειών για την ψυχολογική διαφοροποίηση, οι οποίες προέρχονται από το πολιτισμικό ή το εθνικό επίπεδο ανάλυσης, ονομάζονται «οικολογικό σφάλμα» στη διαπολιτισμική έρευνα (Smith, Bond & Kağitçibaşı, 2006). Αν αυτές οι επισημάνσεις παραπέμπουν στη διάρθρωση των επιπέδων ανάλυσης της κοινωνιοψυχολογικής πραγματικότητας, αυτό δεν αφαιρεί τίποτα από την Κοινωνική Ψυχολογία, αντιθέτως, προσθέτει στη καλύτερη κατανόηση της σχέσης του πολιτισμού με τα ψυχολογικά φαινόμενα.

Βιβλιογραφία

- Adamopoulos, J., & Kashima, Y. (Eds.). (1999). *Social Psychology and cultural context*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Αντωνίου, Σ. (2001). Η διαπολιτισμική διάσταση στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Σ. Παπαστάμου και συν. (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία* (τόμ. Α', σσ. 289-328). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Doise, W. (2001). *Η εξήγηση στην κοινωνική ψυχολογία* (Επιμ.: Σ. Παπαστάμου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1982).
- Fiske, A. P., Kitayama, S., Markus, H. R., & Nisbett, R. E. (1998). The cultural matrix of Social Psychology. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of Social Psychology* (pp. 915-981). New York: Oxford University Press.
- Georgas, J., & Berry, J. W. (1995). An ecocultural taxonomy for cross-cultural psychology. *Cross-Cultural Research*, 29, 121-157.
- Georgas, J., Van de Vijver, F. J. R., & Berry, J. W. (2004). The ecocultural framework, ecosocial indices, and psychological variables in cross-cultural research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 74-96.

- Παπαστάμου, Σ. (1989α). *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας* (δ΄ έκδ.). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπαστάμου, Σ. (1989β). *Ψυχολογιοποίηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαστάμου, Σ. (Επιμ.). (2001). Τα τέσσερα επίπεδα ανάλυσης της κοινωνιοψυχολογικής πραγματικότητας. Στο Σ. Παπαστάμου και συν. (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία* (τόμ. Α΄, σσ. 329-397). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Price-Williams, D. R. (2002). Cross-, intra-, inter-, and just plain cultural. In W. J. Lonner, D. L. Dinnel, S. A. Hayes & D. N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture* (Unit 2, Ch. 3), Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington, USA. (<http://www.wwu.edu/~culture>)
- Segall, M. (2002). Why is there still racism if there is no such thing as "race"? In W. J. Lonner, D. L. Dinnel, S. A. Hayes & D. N. Sattler (Eds.), *Online Readings in Psychology and Culture* (Unit 15, Ch. 5), Center for Cross-Cultural Research, Western Washington University, Bellingham, Washington, USA. (<http://www.wwu.edu/~culture>)
- Segall, M. H., Dasen, P. R., Berry, J. W., & Poortinga, Y. H. (1996). *Διαπολιτισμική Ψυχολογία* (β΄ έκδ.) (Επιμ.: Δ. Γεώργας). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1990).
- Smith, P. B., & Bond, M. H. (2005). *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία* (Επιστ. επιμ.: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1997).
- Smith, P. B., Bond, M. H., & Kağitçibaşı, Ç. (2006). *Understanding social psychology across cultures*. London: Sage.
- Χρυσοχόου, Ξ. (2005). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Εισαγωγή

Βασίλης Παυλόπουλος

Η μελέτη των φαινομένων της μετακίνησης ατόμων ή ομάδων όπως οι μετανάστες, οι παλιννοστούντες και οι πρόσφυγες αποτελεί ένα διεπιστημονικό σταυροδρόμι όπου συναντώνται ειδικοί από πολλούς χώρους των κοινωνικών επιστημών, και όχι μόνο. Για παράδειγμα, οι νομικές επιστήμες επεξεργάζονται το θεσμικό πλαίσιο που εκφράζει την επίσημη πολιτική του κράτους απέναντι στους μετανάστες και ρυθμίζει θέματα όπως η άδεια παραμονής, η εργασία και η κοινωνική ασφάλιση. Οι οικονομικές επιστήμες ενδιαφέρονται για τις επιπτώσεις στα οικονομικά μεγέθη (π.χ. ανεργία) από την εισροή μεταναστών στην αγορά εργασίας. Η Κοινωνιολογία επικεντρώνεται στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που επιφέρει η μετανάστευση στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, όπως μεταβολές στην πληθυσμιακή σύνθεση, στο εκπαιδευτικό σύστημα, στα μέσα παραγωγής ή στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Στον τομέα των επιστημών της αγωγής αναπτύσσεται δυναμικά ο κλάδος της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης¹, με σκοπό τη μελέτη της προσαρμογής των παιδιών μεταναστών και παλιννοστούντων στο εκπαιδευτικό σύστημα και την επεξεργασία προγραμμάτων παρέμβασης για την αντιμετώπιση της αντιξοότητας που απορρέει από το καθεστώς μειονότητας που βιώνουν τα παιδιά αυτά.

Ωστόσο, πέρα από τις όποιες νομικές, οικονομικές, κοινωνικές, παιδαγωγικές ή άλλες προεκτάσεις της μετανάστευσης, ο επιπολιτισμός, δηλαδή η επαφή

1. Η *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση* δεν πρέπει να συγχέεται με τη *Διαπολιτισμική Ψυχολογία*. Πέραν του ότι παραπέμπουν σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους (την Παιδαγωγική και την Ψυχολογία), η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση μελετά αποτελεσματικούς τρόπους επίτευξης των σκοπών της αγωγής στα πλαίσια ενός πολυπολιτισμικού σχολείου, όπου συμμετέχουν μαθητές διαφορετικής εθνικής ή/και πολιτισμικής προέλευσης (Μάρκου, 1996), ενώ η Διαπολιτισμική Ψυχολογία ενδιαφέρεται για τη διακύμανση των ψυχολογικών φαινομένων σε διαφορετικές κοινωνίες ή/και πολιτισμούς (Smith & Bond, 2005).

ατόμων ή ομάδων που προέρχονται από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, συνιστά διαδικασία καταρχήν ψυχολογική (Chun, Balls-Organista & Martin, 2003. Sam & Berry, 2006). Η διαμόρφωση της νέας ταυτότητας (ατομικής, κοινωνικής, εθνικής), η κρίσιμη απόφαση των μεταναστών για το τι «θα αφήσουν πίσω» και τι «θα κρατήσουν» από τη χώρα προέλευσης, η αναδυόμενη διγλωσσία, η ποιότητα της προσαρμογής και το επιπολιτισμικό στρες, η μεταβολή των αξιών, οι διαπροσωπικές σχέσεις, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και η προκατάληψη, η συμμόρφωση και η μειονοτική επιρροή βρίσκονται στην αιχμή της σύγχρονης ψυχολογικής έρευνας και, ειδικότερα, της κοινωνιοψυχολογικής.

Η συμβολή της Κοινωνικής Ψυχολογίας στη μελέτη της μετανάστευσης θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική, εφόσον είναι σε θέση να παράσχει τα θεωρητικά και μεθοδολογικά «εφόδια» για τη διερεύνηση και κατανόηση φαινομένων που, αλλιώς, η προσέγγισή τους θα παρέμενε σε απλό περιγραφικό επίπεδο. Οι κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες βρίσκονται στον πυρήνα των τριών διαστάσεων του «πολιτισμικού κλονισμού» που επισυμβαίνει κατά την επιπολιτισμική διαδικασία. Οι διαστάσεις αυτές, σε γνωστικό, συναισθηματικό και συμπεριφορικό επίπεδο, αποτελούν το λεγόμενο «αλφαβητάρι»² του πολιτισμικού κλονισμού (Ward, Bochner & Furnham, 2001). Σε γνωστικό επίπεδο, η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας μπορεί να μελετηθεί στα πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel, 1981. Tajfel & Turner, 1986), σύμφωνα με την οποία η κοινωνική ταυτότητα αποτελεί το μέρος εκείνο του εαυτού που σχετίζεται με την επίγνωση από το άτομο της ένταξής του σε ομάδες. Σε συναισθηματικό επίπεδο, η μελέτη του επιπολιτισμικού στρες συνδέει το άγχος προσαρμογής των μεταναστών, μεταξύ άλλων, με τις αιτιακές αποδόσεις της συμπεριφοράς, την ποιότητα των σχέσεων με την εσω-ομάδα (συμπατριώτες) και την εξω-ομάδα (ευρύτερη κοινωνία) και με τις στάσεις απέναντι στις μειονότητες (Berry, 1997). Σε συμπεριφορικό επίπεδο, η εκδήλωση πολιτισμικά συμβατών συμπεριφορών αποτελεί ακριβέστερο παράγοντα πρόβλεψης της προσαρμογής των μεταναστών απ' ό,τι η εθνικότητα ή η χώρα γέννησης. Η εκμάθηση των συμπεριφορών αυτών αναφέρεται και ως «πολιτισμική μάθηση» και περιλαμβάνει μια ποικιλία κοινωνικών δεξιοτήτων, οι οποίες μελετώνται στα πλαίσια των γενικών θεωριών για την επικοινωνία και τις διαπροσωπικές σχέσεις (Ward et al., 2001).

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι η μελέτη του επιπολιτισμού εμπίπτει αποκλειστικά στα όρια της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Εξάλλου, όποιος επιστημονικός

2. Πρόκειται για λογοπαίγνιο στην αγγλική γλώσσα ("the ABC's"), το οποίο προκύπτει από τα αρχικά των τριών διαστάσεων του πολιτισμικού κλονισμού: Affect, Behavior, Cognition.

κλάδος επιχειρήσει να μονοπωλήσει ένα πεδίο μελέτης τόσο δυναμικό όσο η μετανάστευση, θα αυτοπαγιδευτεί. Από το άλλο μέρος, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο αριθμός των κοινωνιοψυχολογικών ερευνών για τη μετανάστευση είναι, αναλογικά, μάλλον περιορισμένος. Ένας λόγος γι' αυτό είναι ότι οι πρώτες έρευνες για τη μετανάστευση³ επικεντρώθηκαν στις αρνητικές επιπτώσεις της για την ψυχική υγεία και τη συνέδεσαν επί σειρά ετών με τη μελέτη της ψυχοπαθολογίας (Furnham & Bohner, 1986). Ένας δεύτερος λόγος έχει να κάνει με την επικοινωνιακή δυστοκία των ερευνητών, τόσο εντός των ψυχολογικών κλάδων όσο και σε διεπιστημονικό επίπεδο, η οποία οδήγησε στην παράλληλη ανάπτυξη συναφών μεταξύ τους προσεγγίσεων για τους μετανάστες, οι οποίες όμως δεν συναντήθηκαν παρά μόνο πρόσφατα. Η κατάσταση τείνει να αλλάξει τα τελευταία χρόνια και σε αυτό συμβάλλει αναμφίβολα η έκδοση τόμων που τοποθετούνται στο κοινό πεδίο όπου η διαπολιτισμική μεθοδολογία συναντά την Κοινωνική Ψυχολογία (π.χ. Smith & Bond, 2005. Triandis, 1994). Ένας τρίτος λόγος, τέλος, έχει να κάνει με την ίδια την ιδιαιτερότητα της έρευνας για τη μετανάστευση, η οποία λαμβάνει αναγκαστικά υπόψη τους συγκεκριμένους κοινωνικο-ιστορικούς παράγοντες που προσδιορίζουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιας μειονοτικής ομάδας, δυσχεραίνοντας έτσι τη γενίκευση των ευρημάτων σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια (Χρυσοχόου, 2005).

Πόσο απέχει η ελληνική πραγματικότητα από τη διεθνή πρακτική; Η πιεστική ανάγκη για καλύτερη κατανόηση των φαινομένων της μετανάστευσης –απότοκη του ραγδαίου ρυθμού αύξησης των μεταναστών και των παλιννοστούντων στη χώρα μας, σε συνδυασμό με την έλλειψη σχετικής υποδομής που χαρακτηρίζει μια, μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, μονοπολιτισμική κοινωνία– οδήγησε στη διεξαγωγή ερευνών από ειδικούς (και από λιγότερο ειδικούς). Δεν είναι εύκολο κανείς να προχωρήσει σε απολογισμό αυτής της ερευνητικής δραστηριότητας και, πολύ περισσότερο, να εκτιμήσει την επίδρασή της στη χάραξη πολιτικής και στην αλλαγή των στάσεων προς την κατεύθυνση της πολυπολιτισμικότητας. Ας μη λησμονούμε ότι η τυχόν ταύτιση των συμπερασμάτων της επιστημονικής έρευνας με τις άρρητες θεωρίες και πεποιθήσεις των μη ειδικών δεν συνιστά ασφαλή ένδειξη εγκυρότητας ούτε της πρώτης ούτε των δεύτερων (Παπαστυλιανού, 2005). Θα συμφω-

3. Οι έρευνες αυτές έγιναν στις ΗΠΑ τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα και τα ευρήματά τους προκάλεσαν αίσθηση, εφόσον ανέφεραν ότι η αναλογία των μεταναστών μεταξύ των νοσηλευόμενων σε ψυχιατρικά πλαίσια ήταν εντυπωσιακά μεγαλύτερη από την παρουσία τους στο γενικό πληθυσμό (70% έναντι 20%, αντίστοιχα) και συνέβαλαν στη λήψη μέτρων για τον έλεγχο της μετανάστευσης (Furnham & Bohner, 1986).

νήσουμε πάντως με τους Μαρβάκη, Παροσόγλου και Παύλου (2001) ότι η αύξηση των δημοσιεύσεων, από ποσοτική και ποιοτική άποψη, δεν έχει οδηγήσει σε ικανοποιητική γνώση των σχετικών φαινομένων. Στο ίδιο απαισιόδοξο συμπέρασμα καταλήγει κανείς όταν διαπιστώνει, εκ των υστέρων, ότι συγκροτημένες προτάσεις παρέμβασης που κατατέθηκαν από έγκυρους ερευνητές (π.χ. Γεώργας & Παπασιλιανού, 1993) δεν ελήφθησαν ουσιαστικά υπόψη από τους αρμόδιους φορείς.

Τα τρία άρθρα που περιλαμβάνονται στην παρούσα ενότητα επιχειρούν να δώσουν στον αναγνώστη μια εικόνα για τις σύγχρονες προσεγγίσεις της Κοινωνικής Ψυχολογίας αναφορικά με τη μετανάστευση στην ελληνική πραγματικότητα, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε ερευνητικό επίπεδο. Στο πρώτο άρθρο, η **Ηλέκτρα Πετράκου**, η **Γιώτα Ξανθάκου** και η **Μαρία Καίλα** παρουσιάζουν δεδομένα που αφορούν στις θεωρητικές προσεγγίσεις της επανακοινωνικοποίησης των μεταναστών και στη σχέση της με τις όψεις της κοινωνικής ταυτότητας. Επιπλέον, αναφέρονται στα θεωρητικά σχήματα προσαρμογής μέσα από την οπτική του επιπολιτισμού, καθώς και στις στρατηγικές αντιμετώπισης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Εκτός από τη θεωρητική ανασκόπηση, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ποιοτικής έρευνας με συνεντεύξεις από μετανάστες στη χώρα μας.

Στο δεύτερο άρθρο, οι **Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη**, **Μαρίνα Ντάλλα**, **Αθανασία-Χρυσούλα Παπαθανασίου**, **Νίκος Τάκης** και **Βασίλης Παυλόπουλος** επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στους ψυχικά ανθεκτικούς μετανάστες/παλιννοστούντες μαθητές, δηλαδή στους εφήβους εκείνους που καταφέρνουν να προσαρμοστούν αποτελεσματικά στο νέο τους περιβάλλον παρά την ύπαρξη υψηλής αντιξοότητας, η οποία θέτει σε κίνδυνο την ψυχική τους υγεία. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η επίτευξη σαφούς αίσθησης της εθνικής ταυτότητας και η πολιτισμική εγγύτητα με την κοινωνία της χώρας υποδοχής λειτουργούν ως προστατευτικοί παράγοντες, ενώ η ανεξερεύνητη εθνική ταυτότητα και η τακτική επιπολιτισμού του διαχωρισμού λειτουργούν ως παράγοντες επικινδυνότητας για την ψυχολογική επάρκεια των μεταναστών/παλιννοστούντων εφήβων.

Το τελευταίο άρθρο της ενότητας, από τον **Βασίλη Παυλόπουλο**, αποτελεί βιβλιογραφική ανασκόπηση του φαινομένου του κοινωνικού στιγματισμού, δηλαδή της υποτίμησης της κοινωνικής ταυτότητας μιας ομάδας με κριτήριο ένα χονδροειδές χαρακτηριστικό. Επισημαίνονται οι διαστάσεις και οι λειτουργίες του στίγματος, οι οποίες αναδεικνύουν τον κοινωνικό χαρακτήρα του. Η προσέγγιση περιλαμβάνει τόσο τις στάσεις και συμπεριφορές της εξω-ομάδας (ευρύτερης κοινωνίας) απέναντι στο στίγμα όσο και τις στρατηγικές αντιμετώπισής του από την εσω-ομάδα (στιγματισμένα άτομα). Ο επίλογος του συγγραφέα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα είδος συμπεράσματος για το σύνολο της θεματικής ενότητας:

«Η αποτελεσματικότητα των στρατηγικών αυτών [για την αντιμετώπιση του στίγματος] δεν εξαρτάται μόνο από τα ίδια τα στιγματισμένα άτομα αλλά είναι κοινωνικό ζήτημα, δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, αποτελεί υπόθεση όλων μας».

Βιβλιογραφία

- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46, 5-34.
- Γεώργας, Δ., & Παπαστυλιανού, Α. (1993). *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Chun, K., Balls-Organista, P., & Marin, G. (2003). *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research*. Washington, DC: APA Books.
- Furnham, A., & Bohner, S. (1986). *Culture shock: Psychological reactions to unfamiliar environments*. London: Methuen.
- Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ., & Παύλου, Μ. (2001). Μετανάστες στην Ελλάδα: «Προβλήματα», κοινωνικά φαινόμενα και υποκειμενα. Στο Α. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου & Μ. Παύλου (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σσ. 13-28). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάρκου, Γ. (1996). *Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας. Η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Παπαστυλιανού, Α. (2005). Εισαγωγή. Γιατί παλιννοστούντες, γιατί Έλληνες; Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σσ. 13-38). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Sam, D. L., & Berry, J. W. (Eds.). (2006). *Cambridge handbook of acculturation psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Smith, P., & Bond, M. H. (2005). *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία* (Επιστ. επιμ.: Α. Παπαστυλιανού). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος πρωτότυπης έκδοσης: 1997).
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup behaviour* (pp. 7-24). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Triandis, H. C. (1994). *Culture and social behavior*. New York: McGraw-Hill Inc.
- Ward, C., Bohner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). Hove, UK: Routledge.
- Χρυσοχόου, Ξ. (2005). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ

Εισαγωγή

Βασίλης Παυλόπουλος, Παναγιώτης Κορδούτης

Ένα εισαγωγικό σημείωμα για τη σχέση της Κοινωνικής Ψυχολογίας με τους οργανισμούς κινδυνεύει να γίνει ανιαρό λόγω της επιβεβλημένης ανάγκης να ορίσει επαρκώς έννοιες-κλειδιά όπως οργάνωση ή οργανισμός, και να διευκρινίσει τις λεπτές αλλά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις πολλές και ποικίλες ονοματοδοσίες του επιστημονικού κλάδου που στεγάζει τη συστηματική μελέτη των φαινομένων αυτών. Οι όροι Βιομηχανική / Οργανωτική / Εργασιακή Ψυχολογία, χωρίς να παραπέμπουν ακριβώς στα ίδια περιεχόμενα, χρησιμοποιούνται συχνά ως ανταλλάξιμοι. Η διαφοροποίησή τους, πάντως, δεν οφείλεται μόνο στα φαινόμενα που ενσωματώνουν ή την οπτική που υιοθετούν, αλλά αντανακλά και την ακαδημαϊκή εξέλιξη του κλάδου σε διαφορετικές χώρες, ως Εργασιακή Ψυχολογία ή Ψυχολογία της Απασχόλησης στη Μεγάλη Βρετανία, Βιομηχανική και Οργανωτική Ψυχολογία στις ΗΠΑ, Εργασιακή και Οργανωτική Ψυχολογία στην υπόλοιπη Ευρώπη (Warr, 1996).

Οι όροι «οργανισμός» και «οργάνωση» αναφέρονται σε τρία επίπεδα (Κάντας, 1997): (α) στη διαδικασία της οργάνωσης, του «οργανώνω», (β) στο αποτέλεσμα της οργάνωσης, δηλαδή το οργανωμένο σύστημα και τη μορφή του, και (γ) στη φυσική οντότητα, τον οργανισμό, που μπορεί να είναι μια ομάδα ανθρώπων, μια εταιρεία κ.λπ. Ο οργανισμός προσδιορίζεται ως ο προσχεδιασμένος συντονισμός των δραστηριοτήτων μιας ομάδας για την επίτευξη κοινού σκοπού, μέσα από τον καταμερισμό εργασίας και λειτουργιών, την ιεράρχηση εξουσίας και ευθυνών· διαθέτει δε ταυτότητα και αναγνώριση της οντότητάς του από την ευρύτερη κοινωνία στην οποία υπάρχει (Scott, 1995). Η θεωρία της οργάνωσης μελετά τη δομή και τη λειτουργία των οργανώσεων, καθώς και τη συμπεριφορά των ατόμων και των ομάδων μέσα σε αυτές (Smith, 1996).

Ενώ οι πρώτες μελέτες στον εργασιακό χώρο επικεντρώθηκαν στις ατομικές διαφορές και την επιλογή προσωπικού, η σύγχρονη έρευνα προσεγγίζει

τους οργανισμούς ως λογικά, φυσικά και ανοικτά συστήματα, των οποίων η υπόσταση ξεπερνά το άθροισμα των επιμέρους μερών (Δικαίου, 2004. Scott, 1981). Ιδιαίτερα σημαντική προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η συμβολή των κοινωνικών ψυχολόγων Daniel Katz και Robert Kahn (1978), οι οποίοι περιέγραψαν τους οργανισμούς ως συστήματα σκόπιμων και αλληλεξαρτώμενων κοινωνικών εκδηλώσεων που πραγματοποιούν μια κυκλικά ανατροφοδοτούμενη λειτουργία μετατροπής των εισερχομένων σε εξερχόμενα.

Η στροφή από τα ατομικά χαρακτηριστικά προς τις συλλογικές διαδικασίες φέρνει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος θέματα που εντάσσονται στη δυναμική της ομάδας, όπως η συνεργασία και ο ανταγωνισμός, η ηγετική αποτελεσματικότητα, η λήψη αποφάσεων, η οργανωσιακή κουλτούρα και η οργανωσιακή ανάπτυξη. Έτσι, εκτός από το ατομικό επίπεδο, οι ανεξάρτητες μεταβλητές για τη μελέτη της οργανωσιακής συμπεριφοράς προέρχονται επιπλέον από το ομαδικό επίπεδο και το οργανωσιακό-συστημικό επίπεδο ανάλυσης (Robbins, 1998). Ακόμα και όταν η έρευνα εστιάζεται σε ενδοατομικές ή διατομικές διεργασίες, όπως συμβαίνει, μεταξύ άλλων, με τη διαμόρφωση και την αλλαγή των στάσεων, την επαγγελματική εξουθένωση ή το επίπεδο ικανοποίησης από την εργασία, η παρουσία της ομάδας (συναδέλφων, προϊσταμένων, υφισταμένων ή του οργανισμού γενικά) υπονοείται ευθέως ή πλάγιως. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, όπου το ατομικό επίπεδο ανάλυσης διασταυρώνεται με το κοινωνικό-οργανωσιακό, η αναφορά στις γενικές κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες όχι μόνο δεν προκαλεί έκπληξη, αλλά είναι, θα λέγαμε, επιβεβλημένη.

Οι οργανισμοί αποτέλεσαν ένα από τα πρώτα πεδία εφαρμογής των πορισμάτων της Κοινωνικής Ψυχολογίας ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, οπότε διεξήχθησαν τα κλασικά όσο και αμφιλεγόμενα πειράματα στη Δυτική Ηλεκτρική Εταιρεία του Σικάγου, τα οποία αποκάλυψαν το «φαινόμενο Hawthorne» που αναφέρεται στη σημασία των κοινωνικών σχέσεων για την αύξηση της ομαδικής απόδοσης (βλ. Κάντας, 1997, για εκτενή περιγραφή). Από τότε και μέχρι τις μέρες μας, οι δεσμοί της Κοινωνικής Ψυχολογίας με τις διάφορες παραλλαγές της Οργανωτικής Ψυχολογίας είναι αδιαμφισβήτητοι, αν και αυτό ισχύει σε επίπεδο ερευνητικό μάλλον, παρά θεσμικό.

Είναι γεγονός ότι οι οργανισμοί, ως αντικείμενο σπουδών προπτυχιακού ή/και μεταπτυχιακού επιπέδου, συχνά εντάσσονται σε προγράμματα όχι απλώς εκτός Κοινωνικής Ψυχολογίας, αλλά και εκτός Ψυχολογίας γενικότερα. Τα θέματα της Οργανωτικής Ψυχολογίας προσεγγίζονται και από άλλους κλάδους, όπως η Κοινωνιολογία, οι πολιτικές και οι οικονομικές επιστήμες, ενώ φιλοξενοούνται από πανεπιστημιακά τμήματα όπως αυτά της Οργάνωσης και Διοίκησης

Επιχειρήσεων. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι το ποσοστό των δημοσιεύσεων με συναφές περιεχόμενο σε δύο σημαντικά περιοδικά οικονομικών επιστημών, τα *Administrative Science Quarterly* και *Academy of Management Journal*, έφτασε το 45% και 28%, αντίστοιχα, στη δεκαετία του '90, από πρακτικά μηδενικό που ήταν είκοσι χρόνια νωρίτερα (Pfeffer, 1998).

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι το ενδιαφέρον για εφαρμογές της Κοινωνικής Ψυχολογίας στο χώρο των οργανισμών έχει καταστεί ανενεργό: κάθε άλλο. Για παράδειγμα, στις 44 σελίδες του κεφαλαίου για τους οργανισμούς (Pfeffer, 1998), το οποίο περιλαμβάνεται στην πιο πρόσφατη έκδοση του *Handbook of Social Psychology*, ο αναγνώστης θα συναντήσει ένα δυναμικά αναπτυσσόμενο τομέα που παράγει νέες θεωρίες μέσα από την έρευνα και αντιμετωπίζει νέες προκλήσεις, όπως η μελέτη των δικτύων που αναπτύσσονται σε μεταβατικές, προσωρινού χαρακτήρα αγορές, η προσαρμογή των επιχειρήσεων σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και οι επιπτώσεις του σχεδιασμού και της διαρρύθμισης του χώρου στην οργανωσιακή συμπεριφορά, για να αναφέρουμε μερικές μόνο από τις νεότερες κατευθύνσεις. Επίσης, τα περισσότερα βιβλία της λεγόμενης «Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Ψυχολογίας» περιλαμβάνουν συστηματικά θεματικές που εμπίπτουν στην Οργανωτική Ψυχολογία (π.χ. Sadava & McCreary, 1997. Semin & Fiedler, 1996), ενώ σε πρόσφατη συλλογική έκδοση με ενδεικτικό τίτλο *The Social Psychology of Organizational Behavior* (Thomson, 2003) αναδεικνύεται η αδιάλειπτη, πολυεπίπεδη και ολοκληρωμένη συνεισφορά της Κοινωνικής Ψυχολογίας στην κατανόηση της οργανωσιακής συμπεριφοράς.

Το ενδιαφέρον της Κοινωνικής Ψυχολογίας για τους οργανισμούς παραμένει πάντα επίκαιρο, όχι μόνο γιατί η παρουσία των οργανισμών είναι διαρκής καθ' όλη τη ζωή του ατόμου και σε όλες τις εκφάνσεις της δραστηριότητάς του, αλλά και επειδή οι κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες είναι σε θέση να προσφέρουν το απαραίτητο υπόβαθρο για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των σχετικών φαινομένων.

Στην ενότητα του παρόντος τόμου περιλαμβάνονται δύο άρθρα, ένα θεωρητικό και ένα εμπειρικό, τα οποία προσεγγίζουν καίριους προβληματισμούς των σύγχρονων οργανισμών με τρόπο βιβλιογραφικά τεκμηριωμένο και μεθοδολογικά στέρεο.

Στο πρώτο άρθρο, ο **Παναγιώτης Κορδούτης** επισημαίνει κριτικά ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τους οργανισμούς στερούνται των ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν τις επιστημονικές θεωρίες και κυρίως «αφαιρετικότητας» και «κατασκευαστικότητας». Εξαιτίας της υστέρησης αυτής είναι δυσχερής η οικοδόμηση

θεωρίας ή, έστω, γενικών αρχών ικανών να ελεγχθούν εμπειρικά και κυρίως να χρησιμοποιηθούν σε εφαρμογές για την κατανόηση της λειτουργίας των οργανισμών και τη ρυθμιστική σε αυτούς παρέμβαση. Στη συνέχεια, περιγράφονται οι βασικές αρχές της Θεωρίας της Αλληλεξάρτησης, με έμφαση στο κύριο θεωρητικό και ερευνητικό της εργαλείο, τα «Κοινωνικά Διλήμματα». Παρατηρείται ότι ο παραδοσιακός ερευνητικός αυτός χώρος της Κοινωνικής Ψυχολογίας έχει επί μακρόν ασχοληθεί με ποικίλα οργανωσιακά φαινόμενα, όπως παραγωγική συνεργατικότητα και ανταγωνισμός, αντιπαραγωγικές συμπεριφορές, κατανάλωση και οικονομική συμπεριφορά, ατομικιστικές συμπεριφορές, ζητήματα εμπιστοσύνης και δυσπιστίας, σε εικονικά πειραματικά περιβάλλοντα, αλλά και πάμπολλα περιβάλλοντα πεδίου, στην αγορά, την παραγωγή και την κοινότητα. Μολαταύτα, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες σημαντικές θεωρητικές και παραδειγματικές-ερευνητικές επισημάνσεις (π.χ. Brewer & Kramer, 2003. Kramer, 1999. Van de Vliert, 1999) της ανάγκης διασύνδεσης της Θεωρίας της Αλληλεξάρτησης με το πεδίο μελέτης των οργανισμών, δεν έχει δοθεί η δέουσα προσοχή στην εν λόγω διασύνδεση (βλ. επίσης Ayestaran, 2004). Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι ο οργανισμός μπορεί να νοηθεί και να μελετηθεί ως Κοινωνικό Δίλημμα γιατί έχει τις ίδιες αφηρημένες ιδιότητες, εφόσον τα μέλη του αλληλεξαρτώνται για την απολαβή, χρήση και παραγωγή αγαθών και βιώνουν σύγκρουση ατομικών-συλλογικών στόχων. Τα οφέλη που μπορούν να προκύψουν από την προτεινόμενη προσέγγιση αναφέρονται στη δυνατότητα πειραματικών ελέγχων για αλληλένδετες θεωρητικές υποθέσεις, στην εξαγωγή σχετικά γενικεύσιμων συμπερασμάτων και στην εξήγηση πολλών φαινομένων σε ευρέως φάσματος οργανισμούς.

Στο δεύτερο άρθρο, ο **Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου** διερευνά τις τακτικές που χρησιμοποιούν τα στελέχη μεγάλων οργανισμών στην Ελλάδα για να ασκήσουν επιρροή στους συναδέλφους τους, είτε αυτοί είναι ανώτεροι είτε είναι κατώτεροι στην ιεραρχία. Ως άσκηση επιρροής νοείται η ικανότητα ενεργοποίησης του ατόμου-«στόχου» κατά τρόπο ώστε να ευθυγραμμίζεται με τις επιθυμίες του ασκούντος επιρροή και να συμμορφώνεται προς τους οργανωσιακούς σκοπούς. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για δύο παράλληλες έρευνες: στην πρώτη συμμετείχαν 207 διευθυντικά στελέχη και στη δεύτερη 312 υφιστάμενοι. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι η μελέτη των τακτικών επιρροής μπορεί να αποτελέσει εφαλτήριο για την πληρέστερη κατανόηση των εργασιακών σχέσεων και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στην εργασία τους τα στελέχη οργανισμών στην Ελλάδα.

Φυσικά, η εκτενής και περιεκτική παρουσίαση των πολλαπλών ζητημάτων που απασχολούν τους σύγχρονους οργανισμούς είναι πέραν των στόχων αυτής της

θεματικής ενότητας, καθώς θα μπορούσε να καταλάβει τα περιεχόμενα ενός ολόκληρου τόμου από μόνη της. Ελπίζουμε όμως ότι ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία να διαπιστώσει το δυναμικό όσο και δημιουργικό χαρακτήρα της προσφοράς της σύγχρονης Κοινωνικής Ψυχολογίας στη μελέτη των οργανισμών.

Βιβλιογραφία

- Ayestaran, S. (2004). Συνεργασία και οργανισμοί. Στο Μ. Δικαίου & D. Berkeley, *Οργανισμοί, ζητήματα έρευνας και ανάπτυξης στις σύγχρονες κοινωνίες* (σσ. 299-303). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Brewer, M. B., & Kramer, R. M. (2003). Choice behavior in Social Dilemmas: Effects of social identity, group size and decision framing. In L. L. Thomson (Ed.), *The Social Psychology of Organizational Behavior: Key readings* (pp. 174-184). New York & Hove: Psychology Press.
- Δικαίου, Μ. (2004). Έρευνα και οργανισμοί στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Στο Μ. Δικαίου & D. Berkeley, *Οργανισμοί, ζητήματα έρευνας και ανάπτυξης στις σύγχρονες κοινωνίες* (σσ. 299-303). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κάντας, Α. (1997). *Οργανωτική-Βιομηχανική Ψυχολογία* (Μέρος 1ο, 2ο & 3ο). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Katz, D., & Kahn, R. L. (1978). *The social psychology of organizations*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Kramer, R. M. (1999). Trust and distrust in organizations: Emerging perspectives, enduring questions. *Annual Review of Psychology*, 50, 569-598.
- Pfeffer, J. (1998). Understanding organizations: Concepts and controversies. In D. Gilbert, S. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 733-777). New York: McGraw-Hill.
- Robins, S. P. (1998). *Organizational behavior: Concepts, controversies, applications* (8th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Sadava, S. W., & McCreary, D. R. (1997). *Applied Social Psychology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Scott, W. R. (1981). *Organizations: Rational, natural and open systems*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Semin, G. R., & Fiedler, K. (1996). *Applied Social Psychology*. London: Sage.
- Smith, P. M. (1996). Organizations. In A. Manstead & M. Hewstone (Eds.), *The Blackwell encyclopedia of social psychology* (pp. 424-429). Oxford, UK: Blackwell.

- Thomson, L. L. (Ed.). (2003). *The Social Psychology of Organizational Behavior: Key readings*. New York & Hove: Psychology Press.
- Van de Vliert (1999). Cooperation and competition as partners. *European Review of Social Psychology*, 10, 231-257.
- Warr, P. (1996). Work. In A. Manstead & M. Hewstone (Eds.), *The Blackwell encyclopedia of social psychology* (pp. 672-677). Oxford, UK: Blackwell.